

Манетавідныя боны-маркі грамадскіх кааператываў і прыватных асоб

Валерый КАЛЯСІНСКІ

Скульптар,
аспірант Беларускай дзяржаўнай
акадэміі мастацтваў

Па храналогіі назіраюцца наступныя перыяды абарачэння марак на тэрыторыі Беларусі.

Вялікае княства Літоўскае

З першай чвэрці XVI стагоддзя ў ВКЛ пачалі складацца перадумовы для ўвядзення ў карыстанне прыватнымі асобамі заменнікаў грошай. Гэта звязана з рэзкім павелічэннем колькасці шляхецкіх фальваркаў і працуючых. І як вынік — узнікла патрэба ў грашах для разліку. Гаспадары фальваркаў былі зацікаўлены, каб грошы, якія яны плацяць за працу наёмным работнікам, вярталіся да іх праз магазіны і корчмы, што з'яўляліся іх уласнасцю. Таварна-грашовыя адносіны ў гэтых фальварках мелі замкнуты цыкл. Таму з пачаткам новых гаспадарча-фінансавых стасункаў уладальнікі некаторых фальваркаў пачалі

ўласнымі намаганнямі выпускаць заменнікі грошай для ўнутранага карыстання. Работнік мог траціць іх толькі ў спецыяльным магазіне па існуючых там цэнах. Гэта было выгадна гаспадару фальварка, бо такім чынам работнік яго крэдытаваў, вымушаны купляць тавар па кошце, устаноўленым у магазіне ці карчме. З'явіўшыся ў XVI стагоддзі, такая форма грашовага абарачэння фактычна праіснавала да нашага часу. Грошы, якія выконвалі ролю сурагата разменных грошай, маюць назву *боны* (ад французскага *bon*, лацінскага *bonus* — добры, зручны), чэк, талон ці больш ужываемую — крэдытная марка. Тадэвуш Калкоўскі (Tadeusz Kalkowski) прапануе назву дамініум (ад лацінскага *dominus* — гаспадар) [1]. У некаторых выпадках замест прыватных бонаў у маёнтках выкарыстоўвалі непрыдатныя сцёртыя манеты, ставіўшы на іх надчакан. Пакуль што атрыбуціраваныя заменнікі грошай XVI—XVIII стагоддзяў на землях сучаснай Беларусі не выяўлены.

Аналагі падобных заменнікаў грошай існавалі ў Рэчы Паспалітай, а дакладней на землях Польшчы, напрыклад, прыватная марка XVI стагоддзя, апісаная Е. Рачынскім (E. Raczynski) і Тадэвушам Калкоўскім (Tadeusz Kalkowski) [2], на аверсе якой выява герба, назва мясцовасці, а на рэверсе — выява герба, пасада ініцыятара чаканкі, яго ініцыялы. Гэтыя выявы выкананы на медзяным кружку метадам гравіроўкі ўглыб, што гаворыць аб мясцовай вытворчасці. Гэта марка часткова атрыбутавана.

Прыватныя грошы гэтага перыяду маглі выкарыстоўвацца ў маёнтках нясвіжскіх Радзівілаў, Сапегаў і г. д. Прыватныя заменнікі грошай маглі выпускацца па

аналогіі з прыватнымі маркамі, якія ўжываліся на тэрыторыі суседняй Польшчы, дзе яны вырабляліся з медзі, шкла, паперы і іншых матэрыялаў.

Манетавідныя металічныя і папярковыя маркі, якія носяць уліковую функцыю, прызначаны для разліку за паслугі ці тавары, могуць выдавацца за грошы ці ў залік і выкарыстоўвацца мэтанакіравана, як, напрыклад, аднабаковыя неатрыбутаваныя з тонкага ліста металу маркі канца XVIII — пачатку XIX стагоддзя.

Шасцівугольная аднабаковая лічбавая марка са схематычна выступаючай у крузе выявай сялянкіна з палкай, абапал якой надпіс: /I/ i /D/ (адзін дзень), які расшыфруваецца як адзін дзень пехатой. (Латунь. Памер 20x19,5 мм) [3].

Шасцівугольная аднабаковая лічбавая марка, аздобленая выступаючым дэкаратыўным арнамантам з надпісам /PIESZY/ (пешы). Па краю — выступаючы кант. (Медзь. Памер 20,3x15 мм) [4].

Шасцівугольная аднабаковая лічбавая марка з выступаючай схематычнай выявай каня ў крузе, зверху якой надпіс: /I D./ (адзін дзень), які азначае адзін дзень працы конна. (Латунь. Памер 24x23,3 мм) [5, 6, 7].

Квадратная аднабаковая лічбавая марка мае авал, у сярэдзіне якога лічбы /1816/, уверсе ад якіх літары /С./ (цэлы) і унізе /D./ (дзень). Авал і надпісы выступаючыя. (Латунь. Памер 19,4x23 мм) [8].

Гэтыя аднабаковыя маркі зроблены з тонкага металічнага ліста. Выява чалавека і каня даволі схематычная, што дазваляе зрабіць высновы аб праектаванні і вытворчасці гэтых марак ва ўмовах фальварка.

Прыватныя маркі князёў Радзівілаў

Ілюстрацыя 1

Ілюстрацыя 2

Аверс. Васьмівугольная марка мае ўверсе лічбу /XV/, якая надчаканена ўглыб і пад якой у форме прамавугольніка, размешчанага гарызантальна, надчакан углыб выступаючымі на ім літарамі выпукла /GRO/ (szy) — (грошай), па баках ад якога злева і справа надчакан углыб у форме круга ўглыб выступаючымі на ім сямі кропкамі ў форме геаметрычнай кветкі. Унізе — радзівілаўскі герб “Чорны Арал”, які Радзівілы атрымалі у 1514 годзе. На грудзях арла — герб “Трубы” (“Тромбы”) у выглядзе трох паляўнічых ражкаў з рамнямі вуснамі ражкаў у цэнтры. Надчакан герба ўглыб з выступаючым гербам “Трубы”.

Рэверс мае адваротны адбітак аверса.

Тонкая бляха медзі. Памеры 24x24x21x21,5 мм (іл. 1).

Аверс. Круглая марка мае ўверсе лічбу /1/ з загнутым ніжнім хвосцікам. Лічба надчаканена ўглыб. Па баках ад лічбы злева надчакан углыб кветкі з чатырма пялёсткамі. Справа ад лічбы надчакан кветкі з пяццю пялёсткамі. Пялёсткі надчаканены ўглыб, а сярэдзіна ў форме кропкі — выпукла. Ніжэй, у сярэдзіне маркі, надчакан углыб у форме прамавугольніка, які размешчаны гарызантальна з выступаючымі на ім літарамі выпукла /ZLO/ (ty) — (золты), па баках ад якога злева і справа надчакан углыб кветкі ў форме квадрата з выпуклай кропкай пасярэдзіне. Унізе, пад княжацкай каронай, надчакан вензеля Радзівілаў /R/. Вензель надчаканены ўглыб. Карона надчаканена выпукла.

Рэверс мае адваротны адбітак аверса.

Тонкая бляха медзі. Дыяметр каля 24 мм (іл. 2).

Маркі князёў Радзівілаў выкананы ў самаробных умовах на тонкім лісце медзі і маюць форму недакладнага васьмівугольніка і круга. Штэмпелі надчаканаў зроблены прафесійна на дастаткова высокім мастацкім узроўні. Выявы ўдала кампазіцыйна ўпісваюцца ў форму марак. Стылістыка выканання надчаканаў і кошт наміналаў даюць магчымасць атрыбуціраваць гэтыя маркі канцом XVIII — пачаткам XIX стагоддзя. Застаецца высветліць, хто з Радзівілаў адчаканіў гэтыя маркі [9].

Землі Беларусі ў складзе Расійскай імперыі

Назва *Беларусь* набыла сваё сучаснае значэнне толькі ў XX стагоддзі. Разуменне, што да гэтага часу назва *Беларусь* у сучасным разуменні да беларускіх тэрыторый адносіцца ўмоўна, мэтазгодна

карыстацца назвай на землях Беларусі.

На землях Беларусі, якія апынуліся ў складзе Расійскай імперыі, таварна-грашовыя адносіны хаця і засталіся гістарычна, эканамічна і палітычна звязанымі з Польшчай, літоўскімі, латвійскімі, украінскімі землямі, сталі набываць агульнарасійскія рысы. З развіццём капіталістычных адносін і ўзнікненнем прамысловасці манетавідных і папяровых маркі пачынаюць ужываць на прадпрыемствах і ў іншых гарадскіх установах, дзе ўзніклі прыватныя і грамадскія кааператывы. На землях Беларусі майстэрняў па вырабу кааператывных марак гэтага перыяду пакуль дакладна не выяўлена. Вырабляліся кааператывныя металічныя маркі прамысловымі фірмамі, якія знаходзіліся ў розных кутках Расійскай імперыі. Як ілюстрацыя — рэкламная кар-

та гандлёвай фірмы Д. К. Збук у Маскве, дзе прапанава гандлю “...всевозможными мелкими металлическими изделиями, как-то: гербами, знаками, трактирскими марками, нумерами, кокардами и военно-морскими вещами...” [10].

Кааператывныя і прыватныя маркі для ўнутранага карыстання на землях Беларусі вырабляліся ў Польшчы, Расіі, на землях Латвіі і паступалі з зямель Літвы, Эстоніі, Украіны і па-за межамі Расійскай імперыі. Па месцы вырабу і дызайну кааператывныя маркі можна падзяліць на польскія, расійскія і нямецкі тыпы і маркі, дзе ў афармленні спалучаюцца некалькі тыпаў.

Часцей манетавідных і папяровых маркі былі безназоўныя і мелі ў сваім афармленні толькі выяву намінала. Часта сустракаліся назва і набор літар, якія зараз цяжка растлумачыць і атрыбуціраваць. Сустракаліся і маркі з назвай горада, установы, дзе яны мелі абарачэнне, і прозвішчам уладальніка кааператыва.

Усе боны можна падзяліць на некалькі відаў.

Маркі безназоўнага віду з’яўляюцца самымі масавымі і маюць у сваім афармленні толькі назву намінала на абодвух ці на адным баку. Па краю гэтых марак сустракаецца рамка ці прысутнічае ў афармленні дэкаратывны элемент. Гэтымі стандартнымі маркамі, якія былі загадзя зроблены, карысталіся дробныя, у асноўным небагатыя, кааператывныя фірмы.

Маркі з абазначэннем манаграм маюць акрамя абазначэння намінала яшчэ і манаграмы, літары, а таксама на іх можа прысутнічаць дэкаратывнае аздабленне ў выглядзе рамкі ці іншага дэкаратывнага элемента.

Маркі з поўнай ці частковай назвай. На аверсе яны маюць поўную ці частковую назву фірмы, на рэверсе — намінал. Марка магла мець толькі адзін бок. У афармленні магло прысутнічаць дэкаратывнае аздабленне ў выглядзе рамкі ці іншага дэкаратывнага элемента.

Маркі з надчаканамі. Сустракаюцца даволі часта. Надчакан надаваў маркам іншую якасць. Безназоўныя маркі з надчаканам, які быў з поўнай ці частковай назвай, становіліся па інфармацыі, якую яны неслі, у рад марак з поўнай ці

частковай назвай. Надчакан масавай безназоўнай марцы надаваў прыналежнасць да пэўнага кааператыва. Надчаканы ўжываліся ў форме літар, лічбаў, абрэвіятур, значкоў, геаметрычных элементаў і г. д. і ставіліся ўглыб і выпукла. На марках магла быць адтуліна, якая рабілася ці адна з формай надчакана, ці адыгрывала форму вушка.

Па форме маркі адносяцца да традыцыйна круглай, квадратнай, шасцівугольнай, авальнай, з зубчыкамі ў форме пялёсткаў, фігурнай і г. д.

Па вонкавых прыкметах, надпісах і прыёмах у афармленні на землях Беларусі ў XIX — пачатку XX стагоддзя вылучаюцца манета-відныя маркі рускага, польскага, нямецкага тыпу, маркі самаробнай вытворчасці і маркі, дзе ў афармленні ўжывалася некалькі тыпаў.

Прапануецца іх разгледзець. Трэба адзначыць, што на апісаных ніжэй марках гурт гладкі, без насечак, лічбаў, літар, узораў і іншых упрыгожванняў, якія прызначаліся для таго, каб не дапусціць паддробкі марак.

Маркі са спалучэннем некалькіх тыпаў

Аверс. У цэнтры дзесяцівугольнай маркі надпіс у два радкі: /ФРАНЦЪ/ /ЛЕКЕРТЬ/. Па крузе паміж двух выступаючых кантаў з кропак надпіс уверсе: /ПАРОВЫЕ ПИВОВАР. ЗАВОДЫ/. Унізе паміж двух дэкарэтыўных элементаў, якія маюць па чатыры кропкі, надпіс: /ГОМЕЛЬ/.

Рэверс. У сярэдзіне лічба 40 у выглядзе контураў, у сярэдзіне якіх найскасяк размешчаны штрыхі. Уверсе па крузе надпіс: /КОНТРОЛЬНАЯ/. Унізе паміж двух зорак надпіс: /МАРКА/.

Бронза. Дыяметр 37 мм.

Аверс па афармленню набліжаецца да нямецкага тыпу, рэверс — да расійскага, аб чым сведчаць штрыхі ў цэнтры лічбаў.

Маркі рускага тыпу

Асабліва нястрыманай фантазіяй у афармленні вызначаюцца металічныя маркі расійскага тыпу, якія зроблены на тэрыторыі Расіі. Па форме круглыя, круглыя з зубчастымі краямі, чатырохвугольныя, шасцівугольныя, аваль-

ныя, фігурныя, фігурныя фестонныя і г. д. Сустрадаюцца маркі расійскага тыпу наміналам 1/2, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 19, 20, 25, 30, 35, 38, 40, 45, 50, 75 капеек, а таксама 1, 2, 3, 5, 10, 20 рублёў. Велічыня наміналу магла ўкладвацца ў традыцыйны і звыклы ўсім намінал, а магла мець намінал, што не сустракаўся на манетах, якія былі ў абарачэнні. Гэта для таго, каб, папершае, зрабіць прыватныя маркі больш індывідуальнымі і арыгінальнымі, і, па-другое, наяўнасць у прыватных кааператыўных крамах ці буфетах тавару ці іншых паслуг на пэўны кошт дазваляла разлічвацца за іх без рэшты. Кааператыўныя маркі прадугледжваліся і пад пэўныя тавары. Тыраж марак залежаў ад статутнага фонду капіталу кааператыва.

Характэрныя прыклады безназоўных кааператыўных марак рускага тыпу, якія мелі абарачэнне на землях Беларусі.

1. Аверс. У цэнтры маркі намінал /1/. Па крузе дэкарэтыўны элемент у форме рысак і двух хвалістых абадкаў. Па краю маркі — выступаючы кант. **Рэверс** падобны на аверс.

Медзь. Дыяметр 16,5 мм (іл. 3).

2. Аверс. У цэнтры маркі намінал /2/. Па крузе абадок з кропак. Па краю маркі — выступаючы кант. **Рэверс** падобны на аверс.

Медзь. Дыяметр 16,5 мм (іл. 4).

3. Аверс. У цэнтры маркі намінал /3/ у выглядзе контураў, у сярэдзіне якіх гарызантальна размешчаны штрыхі. Справа ўнізе літара /К/. Па крузе — рамка з радыяльнымі штрыхамі і паміж абадка з кропак і выступаючага канта па краю. **Рэверс** падобны на аверс.

Латунь. Дыяметр 29 мм (іл. 5).

4. Аверс. У цэнтры намінал /6/ у выглядзе контураў, у сярэдзіне якіх гарызантальна размешчаны штрыхі. Унізе надпіс: /КОП./ Па крузе выступаючы абадок. Кругавая штрыхавая рамка з радыяльнай насечкай. Форма маркі круглая з зубчастымі краямі ў форме пялёсткаў, на якіх штрыхі. **Рэверс** падобны на аверс.

Латунь. Дыяметр 28 мм (іл. 6).

5. Аверс. У цэнтры намінал /8/ у выглядзе контураў, у сярэдзіне якіх гарызантальна размеш-

Ілюстрацыя 3

Ілюстрацыя 4

Ілюстрацыя 5

Ілюстрацыя 6

чаны штрыхі. Справа ўнізе літара /К/. Па краю рамка з радыяльнымі насечкамі.

Рэверс. У цэнтры намінал /8/ меншы, чым на аверсе ў выглядзе контураў, у сярэдзіне якіх гарызантальна размешчаны штрыхі. Пад наміналам гарызантальна надпіс: /КОП./ Па краю рамка з радыяльнымі насечкамі.

Латунь. Дыяметр 28,5 мм (іл. 7).

6. Аверс. Марка ў форме авала. У цэнтры намінал /15/ у выглядзе контураў, у сярэдзіне якіх размешчаны гарызантальна штрыхі. Справа ўнізе літара /К/, пад якой кружок. Па крузе выступаючы абадок.

Рэверс. У цэнтры меншага памеру, чым на аверсе, намінал /15/ у выглядзе контураў, у сярэдзіне якіх размешчаны гарызантальна штрыхі. Справа ўнізе літара /К/, пад якой кружок, які меншага памеру, чым на аверсе.

Латунь. Дыяметр 32x25,5 мм (іл. 8).

Безназоўныя маркі расійскага тыпу з надчаканамі лічбаў, літар і лічбавых манаграм

1. Аверс. У цэнтры маркі намінал /2/. Па крузе абадок з кропак і па краю выступаючы кант. Уверсе надчакан углыб /А/. Унізе надчакан углыб /112/. Рэверс падобны на аверс, без надчакана.

Латунь. Дыяметр 20,5 мм (іл. 9).

2. Аверс. У цэнтры маркі намінал /30/ у выглядзе контураў, у сярэдзіне якіх гарызантальныя штрыхі, пад наміналам надпіс: /КОП./. Кругавая штрыхавая рамка з радыяльнымі насечкамі. На аверсе ўверсе надчакан углыб /Е4Г/.

Рэверс. У цэнтры намінал /30/, па контуру якога — гарызантальныя штрыхі. Кругавая штрыхавая рамка з радыяльнымі насечкамі.

Латунь. Дыяметр 29 мм (іл. 10).

Маркі нямецкага тыпу — безназоўныя

Да нямецкага тыпу адносяцца маркі з надпісамі на нямецкай мове — WERTH-MARKE (каштоўныя маркі), LITER (літар), якія выпускаліся і былі ў абарачэнні на землях Латвіі і, верагодна, Літвы, Фінляндыі, Эстоніі, па-за межамі Расійскай імперыі, дзе была вялікая колькасць нямецкіх фірм. Гэтыя маркі знаходзіліся ў абарачэнні на землях Беларусі. Маркі нямецкага тыпу ў афармленні вылучаюцца строгаасцю, лаканізмам і выдатнай тэхнічнай якасцю выканання.

Характэрныя безназоўныя маркі нямецкага тыпу /WERTH-MARKE/ (каштоўныя маркі) выпускаліся наміналам 5, 10, 15, 18, 20, 25, 30, 40, 50, 100. Сустрэкаюцца экзэмпляры, дзе пад назвай стандартнай /WERTH-MARKE/ і наміналам часта было месца для надчаканкі. Выпускаліся маркі з

Ілюстрацыя 7

Ілюстрацыя 8

Ілюстрацыя 9

Ілюстрацыя 10

назвай наміналу /MARKE/. Каапэратыўныя грошы часта называлі маркамі, таму назва наміналу /MARKA/, /МАРОКЪ/ прысутнічала на марках рускага і польскага тыпу.

Аверс. У цэнтры лічба /15/. Уверсе па крузе надпіс: /WERTH-MARKE/. Гарызантальная лінія з

кропак унізе падзяляе марку на ніжні і верхні сегмент. Па краю выступаючы кант з зубчастымі краямі з унутранага боку.

Рэверс. У цэнтры лічба /15/. Па краю выступаючы кант з зубчастымі краямі з унутранага боку.

Латунь. Дыяметр 21 мм (іл. 11).

Безназоўныя маркі нямецкага тыпу з надчаканам

1. Аверс. Уверсе лічбы ў два радкі /1/, /2/, паміж якімі рыска. Унізе па крузе надпіс: /LITER/. Па крузе выступаючы абадок з кропак. Па краю выступаючы кант. На аверсе надчакан углыб, які ідзе праз марку ў выглядзе ломанай лініі. Рэверс падобны на аверс, без надчакана.

Латунь. Дыяметр 24 мм (іл. 12).

2. Аверс. Па крузе выступаючы абадок з кропак. Па краю выступаючы кант. На аверсе ў цэнтры надчакан углыб /7/, над якім прасвідравана круглая адтуліна дыяметрам 4 мм. Рэверс падобны на аверс, без надчакана.

Медзь. Дыяметр 23,5 мм (іл. 13).

3. Аверс. У верхняй палове лічба /25/. Уверсе па крузе надпіс: /WERTH-MARKE/. Па крузе выступаючы абадок з кропак. Па краю выступаючы кант. На аверсе ўнізе надчакан углыб /P.K./.

Рэверс. У цэнтры лічба /25/. Па крузе выступаючы абадок з кропак. Па краю выступаючы кант.

Латунь. Дыяметр 24 мм (іл. 14).

Маркі нямецкага тыпу з поўнай ці частковай назвай

Аверс. Уверсе па крузе надпіс: /ГОМЕЛЬ/. Унізе гарызантальна /20/. Па краю выступаючы кант з зубчастымі краямі з унутранага боку.

Рэверс. У цэнтры гарызантальна надпіс у два радкі: /WERTH/ /MARKE/, пад якім дэкаратыўны элемент з двух выцягнутых чатырохкутнікаў, якія падзяляе кропка. Па краю выступаючы кант з зубчастымі краямі з унутранага боку.

Латунь. Дыяметр 25 мм (іл. 15).

Ілюстрацыя 11

Ілюстрацыя 12

Ілюстрацыя 13

Ілюстрацыя 14

Ілюстрацыя 15

Маркі польскага тыпу, якія былі ў абарачэнні на землях Беларусі

Да польскага тыпу адносяцца маркі з назвамі на польскай мове і маркі, якія выпушчаны на землях Польшчы ў шматлікіх майстэрнях, галоўным чынам у Варшаве і Лодзі. У афармленні яны вылучаюцца лаканізмам, нешматлікім выкарыстаннем дэкаратыўных дэталей, характэрнымі абадкамі, строга ўраўнаважанай кампазіцыяй.

Атрыбутаваныя маркі польскага тыпу з поўнай назвай

1. **Аверс.** У цэнтры гарызантальна /П.Т.К./ (Паштова-тэлеграфная кантора). Уверсе надпіс па крузе: /БРЕСТЪ ЛИТ./. Па баках надпісу дзве шасціканцовыя зоркі. Надпіс унізе па крузе: /СТОЛОВАЯ/.

Рэверс. У цэнтры лічба /5/. Па крузе выступаючы абадок. Бронза. Дыяметр 19 мм (іл. 16).

2. **Аверс.** У цэнтры гарызантальна /П.Т.К./ (Паштова-тэлеграфная кантора). Уверсе надпіс па крузе: /БРЕСТЪ ЛИТ./. Па баках надпісу дзве шасціканцовыя зоркі. Надпіс унізе па крузе: /СТОЛОВАЯ/.

Рэверс. У цэнтры лічба /5/. Па крузе выступаючы абадок.

3. **Аверс.** У цэнтры гарызантальна: /ЛОЗИНСКІЕ/. Уверсе і ўнізе дэкаратыўны элемент у форме кветкі з трыма палёсткамі. Уверсе надпіс па крузе: /БРАТЪЯ/. Унізе па крузе: /СЛОНИМЪ/. Па крузе маркі два выступаючыя абадкі.

Рэверс. У цэнтры намінал /5/. Па крузе выступаючы абадок. Алюміній. Дыяметр 21 мм (іл. 17).

4. **Аверс.** У цэнтры надпіс у тры радкі: /.20./ /GROSZY/ /1909/ (грошаў). Надпіс па крузе: /.LOWCOWO W POLOCKIM./ (Лайцovo ў полацкім). Надпіс унізе: /Z·K·Z/ (Zotii i Konstantego Zmigrodzkich — Сафii i Канстанціна Жмігродскіх). Па краю выступаючы кант. **Рэверс** гладкі. Латунь. Дыяметр 27 мм.

5. **Аверс.** У цэнтры надпіс у тры радкі: /.20./ /GROSZY/ /1909/ (грошаў). Надпіс па крузе: /.LOWCOWO W POLOCKIM./ (Лайцovo ў полацкім). Надпіс унізе: /Z·K·Z/ (Zotii i Konstantego Zmigrodzkich — Сафii i Канстанціна Жмігродскіх). Па краю выступаючы кант. **Рэверс** гладкі.

Адбіта ў медзі. Дыяметр 27 мм.

Безназоўныя маркі польскага тыпу з надчаканамі

Аверс. У цэнтры намінал /10/. Па крузе выступаючы абадок з кропак.

Рэверс гладкі. На рэверсе надчакан углыб /J.CZYZEW/ (Я.Чыжэў).

Латунь. Дыяметр 23 мм (іл. 18).

Маркі польскага тыпу на землях Беларусі ў складзе Польшчы 1921—1939 гадоў

На землях Беларусі, якія ўваходзілі ў састаў Другой Рэчы Паспалітай, быў пашыраны кааператыўны рух. Сведчанне гэтаму — маркі з гатэля ў Гродне, маркі для школ, маркі з назвай гаспадара крамы, якая размяшчалася, як мяркуецца, у Брэст-Літоўску. Маркі, якія абарочваліся на землях Беларусі ў саставе Польшчы, нясуць у афармленні характэрныя рысы польскага стылю мадэрн “сісіён”. Сведчанне гэтаму характэрны шрыфт.

Цікавая марка, якая мела абарачэнне ў гасцініцы ў Гродне. **Аверс.** У цэнтры ў два радкі: /20/ /ZL./. Надпіс па крузе маркі: /1 SPOLKA GASTRONOM. (iczna) CRODNIĘ PRZY HOTELU EUROPA 1922 R./ (Таварыства гаспадарніцкае пры гасцініцы “Еўропа”), значок у форме квадрата. **Рэверс.** У цэнтры ў два радкі: /20/ /ZL./. Гурт гладкі. (Алюміній. Дыяметр 30,3 мм) [11].

Цікаваць уяўляюць маркі з надпісам у два радкі: /JOZEF/ /NAWROT/. Па меркаванню польскага калекцыянера-даследчыка Войцэха Нямірыча, яны могуць належаць да грамадскага кааператыва, які размяшчаўся ў Брэст-Літоўску і абслугоўваў вайскоўцаў [12]. Пра тое, што ён меў дачыненне да вайскоўцаў, можа сведчыць тып рэверса маркі, які супадае з рэверсам марак вайсковых кааператываў польскай арміі, што вырабляліся з 1926-га па 1936 год у вядомай Лодзінскай фірме вайсковых атрыбутаў BRONISLAWA GRABSKIEGO (Браніслава Грабскага), дзе працавалі над праектамі штэмпеляў гравёры Marian Kendrzewski (Марыян Кендзевьскі), Piotr Abramowski (Пётр Абрамоўскі), Jozef Ryszard Wodzyński (Юзеф Водзыньскі) [13]. Такім чынам, гэту марку можна аднесці да вырабу вытворчасці фірмы Браніслава Грабскага.

1. **Аверс.** Надпіс у два радкі гарызантальна: /JOZEF/ /NAWROT/ (Юзеф Наврот).

Рэверс. Надпіс у адзін радок: /gr 10 gr/ (10 грошаў), пад якім дэкаратыўны раслінны элемент.

Па краю аверса і рэверса выступаючы кант.

Цынк. Дыяметр 18 мм.

2. Аверс. Надпіс у два радкі гарызантальна: /JOZEF/ /NAWROT/ (Юзеф Наврот).

Рэверс. Надпіс у адзін радок: /gr 20 gr/ (20 грошаў), пад якім дэкаратыўны раслінны элемент.

Па краю аверса і рэверса выступаючы кант.

Цынк. Дыяметр 21 мм (іл. 19).

3. Аверс. Надпіс у два радкі гарызантальна: /JOZEF/ /NAWROT/ (Юзеф Наврот).

Рэверс. Лічба /1/, па баках якой дэкаратыўны элемент. Ніжэй надпіс гарызантальна: /ZLOTY/. Унізе дэкаратыўны раслінны элемент.

Алюміній. Дыяметр 25 мм.

4. Аверс. Надпіс у два радкі: /Moneta/ /szkolna/ (манета школьная). Слова “школьная” падкрэслена лініяй, якая перарываецца.

Рэверс. Вянок з 10 трохліснай лаўра з 16 ягадамі на галінках, які ўнізе перарывае кукарда. У сярэдзіне вялікая лічба намінала /5/, пад якой гарызантальны надпіс: /GROSZY/ (грошаў).

На аверсе і рэверсе па краю выступаючы кант.

Алюміній. Дыяметр 15 мм.

5. Аверс. Надпіс у два радкі: /Moneta/ /szkolna/ (манета школьная). Слова “школьная” падкрэслена лініяй, якая перарываецца.

Рэверс. Вянок з 10 трохліснай лаўра з 16 ягадамі на галінках, які ўнізе перарывае кукарда. У сярэдзіне вялікая лічба намінала /20/, пад якой гарызантальна надпіс: /GROSZY/ (грошаў).

На аверсе і рэверсе па краю выступаючы кант.

Алюміній. Дыяметр 21 мм.

6. Аверс. Надпіс у два радкі: /Moneta/ /szkolna/ (манета школьная). Слова “школьная” падкрэслена лініяй, якая перарываецца.

Рэверс. Вянок з 10 трохліснай лаўра з 16 ягадамі на галінках, які ўнізе перарывае кукарда. У сярэдзіне вялікая лічба намінала /50/, пад якой гарызантальна надпіс: /GROSZY/ (грошаў).

На аверсе і рэверсе па краю выступаючы кант.

Алюміній. Дыяметр 22 мм (іл. 20).

7. Аверс. Надпіс у два радкі: /Moneta/ /szkolna/ (манета школьная). Слова “школьная” падкрэслена лініяй, якая перарываецца.

Рэверс. Вянок з 10 трохліснай лаўра з 16 ягадамі на галінках, які ўнізе перарывае кукарда. У сярэдзіне вялікая лічба намінала /1/ з насечкай злева ўніз. Лічба над літарай Z (злотый) з 6 закруткамі.

На аверсе і рэверсе па краю выступаючы кант.

Алюміній. Дыяметр 23 мм.

Марка наміналам 50 грошаў, якая мае паходжанне са Слоніма. Са слоў былога гаспадара гэтай маркі, ён карыстаўся ёй у школьным буфэце напрыканцы 1930-х гадоў. Шрыфт марак /JOZEF/ /NAWROT/ (Юзеф Наврот) і /Moneta/ /szkolna/ (манета школьная) характэрны для стылю мадэрн.

Маркі самаробнай вытворчасці

Яны вырабляліся ўласнымі сіламі кааператыва ці прадпрыемства і вылучаліся простым, часам прымітыўным дызайнам і тэхнічнай прастатой выканання, што было абумоўлена тэхнічнымі магчымасцямі і рэдкім удзелам у вытворчасці прафесійных медальераў.

1. Аверс. Пасярэдзіне маркі хвалепадобная рыска, пад якой лічба /7/, унізе пад рыскай літара /K/. **Рэверс.** Абаротны адбітак надчакана.

Тонкі ліст латуні. Дыяметр каля 19 мм (іл. 21).

2. Аверс. У сярэдзіне лічба /100/. **Рэверс.** Абаротны адбітак надчакана.

Тонкі ліст латуні. Дыяметр каля 21 мм (іл. 22).

3. Аверс. У цэнтры лічба /40/, пад якой лічба /2/ меншых памераў. **Рэверс.** Абаротны адбітак надчакана.

Дыяметр каля 28 мм (іл. 23).

Маркі знойдзены ў Гродне на месцы размяшчэння вайскавай часткі царскай арміі.

Ілюстрацыя 16

Ілюстрацыя 17

Ілюстрацыя 18

Ілюстрацыя 19

Ілюстрацыя 20

Ілюстрацыя 21

Ілюстрацыя 22

Ілюстрацыя 23

Кааператыўныя маркі БССР

У перыяд існавання БССР кааператыўныя маркі выпускаліся ад імя грамадскіх і дзяржаўных устаноў. У час крызісу размернай манеты і інфляцыйных працэсаў выпуск кааператыўных марак быў апраўданы. Дызайн металічных марак быў простым і месцамі даволі прымітыўным. Часта яны выпускаліся на блясе ці тонкіх лістах медзі метадам чаканкі ўглыб ці выпукла на загатоўках круглай, прамавугольнай, васьмікугольнай і іншых форм. Гэтыя маркі, як і брактэаты, мелі толькі адзін чытабельны бок. Другі бок меў адваротнае адлюстраванне.

Кааператыўныя маркі самаробнай вытворчасці з надчаканамі

1. **Аверс.** Васьмікугольная марка мае ў сярэдзіне лічбу /30/, якая надчаканена ўглыб. Уверсе лічба /2/ меншага памеру, якая надчаканена ўглыб.

Рэверс. Абаротны адбітак надчакана аверса выпуклы. У сярэдзіне надчакан углыб у форме прамавугольніка вертыкальна з выпуклымі літарамі /НЕ/.

Тонкі ліст латуні. Памер 25х24х29х28,5 мм (іл. 24).

2. **Аверс.** Васьмікугольная марка мае ў сярэдзіне лічбу /4/ і літару /Р/ меншага памеру, якія надчаканены ўглыб. Уверсе лічба /2/ меншага памеру, якая надчаканена ўглыб.

Рэверс. Абаротны адбітак надчакана аверса выпуклы. Па краях чатыры надчаканы ўглыб у форме прамавугольніка гарызантальна з выпуклымі літарамі /НЕ/.

Тонкі ліст латуні. Памер 26х26,5х23х22,5 мм (іл. 25).

3. **Аверс.** На марцы ў сярэдзіне надчакан углыб /1Р./ Уверсе прабіта адтуліна дыяметрам 2 мм. **Рэверс.** Абаротны адбітак надчакана /1р./.

Тонкі ліст латуні. Дыяметр каля 30 мм (іл. 26).

4. **Аверс.** На марцы ў сярэдзіне надчакан углыб /2Р./ **Рэверс.** Абаротны адбітак надчакана.

Тонкі ліст латуні. Дыяметр 36 мм (іл. 27).

5. **Аверс.** На марцы ў сярэдзіне надчакан углыб /2Р./ **Рэверс.** Абаротны адбітак надчакана.

Тонкі ліст латуні. Дыяметр каля 29 мм (іл. 28).

Ілюстрацыя 24

Ілюстрацыя 25

Ілюстрацыя 26

Ілюстрацыя 27

Ілюстрацыя 28

Уліковыя маркі кааператываў

З Магілёва паходзяць уліковыя маркі для аплаты ў сталовай абеду ці вячэры. Гэтыя маркі маглі вы-

давацца ў залік зарплаты работнікам прадпрыемства і быць атавараны толькі ў пазначанай сталовай. Дызайн гэтых марак вельмі арыгінальны. Непаўторную форму ім надае наяўнасць вушка з адтулінай. Маркі аднабаковыя, зробленыя на тонкім лісце медзі ці латуні. На адваротным баку абаротнае адлюстраванне. Уліковыя маркі ўваходзяць у асобую групу кааператыўных марак. Маркі датуецца 1920—1930 гадамі і хутчэй за ўсё мясцовай вытворчасці.

1. **Аверс.** Прамавугольная марка з вушкам. Надпіс выпуклы ў тры радкі: /СТОЛ № 1/ /Б.Б.К./ /ОБЕД/. Па краю выступаючы кант. **Рэверс.** Абаротны адбітак надчакана аверса ўглыб.

Тонкая бляха латуні. Памеры 31х34 мм. Адтуліна ў вушцы 4 мм (іл. 29).

2. **Аверс.** Прамавугольная марка з вушкам. Надпіс выпуклы ў тры радкі: /СТОЛОВАЯ/ /УЖИН/ /ВОРОНИНО/. Па краю выступаючы кант. **Рэверс.** Абаротны адбітак надчакана аверса ўглыб.

Тонкая бляха латуні. Памеры 31х34 мм. Адтуліна ў вушцы 4 мм (іл. 30).

3. Вядома ўліковая марка авальнай формы з надпісам: /УЖИН/.

Уліковая марка кааператыва з надчаканам

1. **Аверс.** Прамавугольная марка. Надпіс выпуклы ў 4 радкі: /М.З.В.К./ /СТАЛОЎКА/ /N 9/ /АБЕД/. Круглая адтуліна дыяметрам 3 мм.

Рэверс. Абаротны адбітак аверса ўглыб. Надчакан выпуклы.

Тонкая бляха медзі. Памеры 23х33 мм (іл. 31).

Маркі, якія мелі абарачэнне на землях Беларусі, уяўляюць даволі вялікую рэдкасць. Нумізматам-даследчыкам у апошнія гады становяцца вядомымі новыя экзэмпляры. Напрыклад:

1. Марка Новабарысайскай запалкавай фабрыкі наміналам /1/ з латуні.

2. Марка з бляхі Новабарысайскай запалкавай фабрыкі БССР.

3. Маркі з надпісам: уверсе /ГОМЕЛЬ/ і ў цэнтры намінал /5/. Аверс і рэверс аднолькавыя. Дыяметр 18 мм. Вядомы гэтыя маркі з бронзы і белага металу [14].

Ілюстрацыя 29

Ілюстрацыя 30

4. Марка з наміналам у цэнтры /50/ і надпісам уверсе: /Гомель/. Аверс і рэверс аднолькавыя. Бронза. Дыяметр 28 мм [15].

Дызайн кааператыўных марак заўсёды адпавядаў стылю эпохі. Сустрэкаюцца кааператыўныя маркі, у афармленні якіх прымалі ўдзел прафесійныя медальеры і якія выкананы на высокім тэхнічным узроўні, а па тэхнічнаму выкананню і мастацкіх якасцях не саступаюць прадукцыі дзяржаўных манетных двароў. Адсутнасць жорсткага кантролю і акрэсленых рамак дазваляла не стрымліваць фантазію медальераў, што паспрыяла выпуску марак, якія мелі нечаканы і арыгінальны выгляд і вылучаліся ў асобную групу. Без усіх гэтых шматлікіх выдатных узораў медальернага мастацтва нельга ўявіць

Ілюстрацыя 31

поўную карціну медальернага мастацтва на землях Беларусі. Кааператыўныя маркі прыватных асоб і кааператываў разам з манетаўднымі маркамі ваенных часцей расійскай арміі, якія былі дыслацыраваны на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў 1874—1914 га-

Членская кніжка спажывецкага таварыства Бабруйскі "АРС" (памеры 100 x 70 мм)

Ілюстрацыя 32 (паменшана)

дах, і манетаўднымі маркамі вайсковых кааператываў польскай арміі ў 1925—1939 гадах, якія дыслацыраваліся на тэрыторыі Заходняй Беларусі, дапаўняюць цэласную карціну абарачэння грошай і медальернага мастацтва на Беларусі [16,17,18].

Літаратура:

1. Tadeusz Kalkowski. Tyciac lat monety polskiej. Wydanie drugie // Wydawnictwo Literackie. Krakow. 1974. С. 224.
2. Там жа. С. 224.
3. Там жа. С. 349.
4. Там жа. С. 349.
5. Там жа. С. 349.
6. Aukcja Warszawa № 25//27.10.2001. № 684. С. 52.
7. Aukcja Warszawa № 27//30.XI.2002. № 736. С. 61.
8. Tadeusz Kalkowski. Tyciac lat monety polskiej//Wydawnictwo Literackie. Krakow. 1974. С. 349.
9. Калясінскі В. Прыватныя манетаўдныя маркі князёў Радзівілаў//Мастацкая спадчына Нясвіжа: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Нясвіж, 14 мая 2005 г.: У рамках X Беларускага фестывалю камернай музыкі//Уклад. Н.С. Стрыбульска. — Нясвіж: 2005. С. 105—106.
10. А.В. Тункель. Металлические боны России и СССР//Донецк-92. С. 7.
11. Aukcja Warszawa № 25//27.10.2001. № 684. С. 52.
12. Wojciech Niemirycz. Katalog monet polskich spoldzielni wojskowych z lat 1925—1939//Warszawa. 1988. С. 127.
13. Mirosław Bartoszewicki. Zastępcze znaki pieniężne W Wojsku Polskim 1925—1939. Katalog wystawy//Lublin. 1981. С. 9.
14. А.В. Тункель. Металлические боны России и СССР//Донецк-92. С. 26.
15. Там жа.
16. Колесинский В. Монетовидные марки военных собраний частей, дислоцированных на территории Беларуси в 1874—1914 годах //Банкаўскі веснік. Спецвыпуск. 2003. № 31. С. 49—51.: ил.
17. Колесинский В. Монеты и бумаги кооперативов как часть денежного хозяйства на территории Западной Беларуси в 1920—1939 годах // Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі "Культура гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа". Гродна, 11—12 лістапада 1999 г.: Зб. навук. пр. / Гродна: ГрДУ. 2003. С. 237—240.
18. Колесинский В. Платежные боны кооперативов Западной Беларуси в 1920—1939 годах // Банкаўскі веснік. 2003. № 25. С. 59—62.: ил.